

Відгук
офіційного опонента
на рукопис дисертації Мочкіна Сергія Анатолійовича
«Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної
політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років»,
поданої на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – історія України в галузі знань – 03 Гуманітарні науки

Системне нищення більшовицькою владою релігії і церковно-релігійних структур та провокативне маніпулювання ними виявилось одним з базових інструментів для утвердження тоталітарного режиму в СРСР. Комуністична ідеологія і практика були спрямовані, по суті, на створення нової комуністичної релігії з відповідним пантеоном вождів, свят, обрядів, мучеників, культових місць. У цій системі координат не знайшлось і не могло знайтись місця для якихось інших культів, їх служителів, храмів, атрибутів, а вірні, що їх сповідували, мали обернутись у вірних комуністичного культу.

Нищення церкви – у випадку Радянської України православної, (греко)католицької, протестантської, чи цдейської – найперше передбачало знищення/поборення кліру і ліквідацію/закриття сакральних споруд під акомпанемент атеїстичної пропаганди. У часо-просторі УСРР ця акція припала на 1920-1930-і рр., досягши апогею під час Великого терору 1937-1938 рр.: у наказі глави НКВС Н.Єжова №00447 «церковники і сектанти» підлягали, серед інших «ворогів народу», остаточній ліквідації.

Водночас, як зафіксував перепис 1937 р., 56% дорослого населення СРСР продовжували називати себе віруючими. Ця обставина в умовах Другої світової війни (включення до складу СРСР нових територій, у т. ч. Західної України, з високим рівнем традиційної релігійності населення; важкі поразки і втрати Червоної армії на початку німецько-радянської війни) змусили

політичне керівництво Радянського Союзу відмовитись від планів якнайшвидшого знищення релігії і церкви та перейти до політики часткового відродження релігійного життя під жорстким державним контролем.

Однак, попри досягнуті домовленості й порозуміння на вищому компартійному та церковному рівнях, комуністична влада продовжувала розглядати релігійні конфесії суто інструментально. Після смерті Сталіна започаткований у 1943 р. курс на певну лібералізацію у ставленні до релігії та церкви був оголошений одним з проявів «культу особи».

Під цим оглядом безсумнівно видається актуальність досліджень, предметом яких є критичний розгляд повоєнного «потепління»/«похолодання» у державно-церковних відносинах у розрізі західних областей УРСР: «потепління», яке призвело до ліквідації УАПЦ, УГКЦ, нападок на юдейські і протестантські общини; та «похолодання», наслідком якого стало знищення/закриття більшої половини храмів та молитовних будинків. Однією з таких спроб є дисертація Сергія Анатолійовича Мочкина «Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років».

Важливість дослідження зумовлена також відсутністю в історіографії комплексної праці, яка б висвітлювала історію руйнації та порятунку сакральних пам'яток у західних областях УРСР у повоєнний період. Як свідчить робота С.А.Мочкина, ефективними є реконструкція процесу «інструменталізації» радянською владою церкви і проведення неупередженого аналізу антицерковної політики та знищення національної духовно-культурної спадщини в УРСР у контексті історичної регіоналістики.

Позитивної оцінки заслуговує концептуальна схема дисертації. Автор системно аналізує етапи, специфіку, організаційно-правові засади наступу на релігію та церкву в західних областях УРСР, персональний склад, завдання, форми, методи, результати діяльності уповноважених Ради у справах Руської [Російської] православної церкви та Ради у справах релігійних культів,

масштаби і хронологію нищення культових споруд, порятунку та охорони уцілілої сакральної спадщини. Важливо, що С.А.Мочкін комплексно розглядає західноукраїнський регіон, приділяючи увагу не лише Галичині, Волині і Поліссю, а й Буковині та Закарпаттю, які, з огляду на специфіку державно-політичного статусу і релігійно-конфесійної ситуації у період Другої світової війни, часто розглядаються дослідниками окремо.

Реалізації задумів дисертанта сприяє добре продумана, чітка структура роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Така побудова дисертації дала можливість розглянути широке коло проблем, які потребували детального історичного аналізу.

У вступі вдало обґрунтовано актуальність, наукову новизну, з'ясовано предмет та об'єкт дослідження, географічні і хронологічні межі дисертації, чітко сформульовано мету і завдання роботи, наведено дані щодо її апробації, показано практичне значення одержаних результатів, прослідковано його зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Наголосимо, що дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми «Україна за нової та новітньої доби: суспільство, політика, культура» кафедри нової та новітньої історії України, та наукової теми «Джерелознавчі, музеєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження: регіональний аспект» кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Одержані результати дисертації можуть бути використані для подальших наукових досліджень, при підготовці узагальнюючих і спеціальних праць, нормативних та спеціальних курсів, збірників документів з історії України, у екскурсійній, видавничій, пам'яткоохоронній, музейній роботі, становитиме інтерес для органів державної влади й управління України.

У першому розділі «Історіографія, джерела, методологія дослідження» Сергій Анатолійович Мочкін проаналізував історичні праці,

джерела дослідження, окреслив його методологію. У першому підрозділі автор розділив історіографію проблеми на два хронологічні періоди – радянський та період незалежної України, і на чотири тематично-змістові групи, що в загальному відповідають структурі дослідження – роботи з історії України новітньої доби; праці з історії взаємин радянської держави та релігійних організацій; література про сакральну спадщину західних областей України; праці з історії вітчизняного пам'яткоznавства та пам'яткоохоронної роботи. На підставі аналізу літератури автор доходить висновку, що тема дослідження в історіографії висвітлена фрагментарно, «тому існує потреба її розробки у загальному руслі дослідження історії України, її західного регіону» (с.37). Такий висновок актуалізує обрану для дослідження проблему. Водночас, відмітимо, що поза увагою С.А.Мочкіна залишились ряд важливих видань, авторами-укладачами яких виступили відомий мистецтвознавець Г.Логвин, доктор архітектори П.Ричков, ін., де відображена доля сакральних пам'яток західних областей України, зокрема: Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Сост. Логвин Г.Н. Москва-Лейпциг, 1982. 454 с.+176 л. илл.; Рычков В.А. Дорогами южной Ровенщины (От Корца до Пляшевой). Москва, 1989. 176 с.; Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог / Укладачі П.А.Ричков, О.Л.Михайлишин, О.Е.Смолінська; за наук. ред. П.А.Ричкова. Рівне, 2017. 160 с. іл., ін.

Достатньо репрезентативною є джерельна база роботи, проаналізована у другому підрозділі першого розділу. Висвітлення антирелігійної політики радянської влади, динаміки руйнації/порятунку сакральних пам'яток у західних областях УРСР у повоєнний період базується на аналізі документів, що зберігаються у центральних та регіональних архівах. У роботі використано матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (8 справ, які походять з 3-х фондів), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (9 справ з 1-го фонду), Державного архіву Волинської області (64 справи з 6-х фондів),

Державного архіву Закарпатської області (4 справи з 3-х фондів), Державного архіву Івано-Франківської області (24 справи з 4-х фондів), Державного архіву Львівської області (27 справ з 1-го фонду), Державного архіву Рівненської області (13 справ з 3-х фондів), Державного архіву Тернопільської області (4 справи з 2-х фондів), Державного архіву Чернівецької області (30 справ з 2-х фондів), як також фондів Волинського краєзнавчого музею (4 інвентарні книги). Всього у дисертації використано 26 архівних фондів, опрацьовано 187 справ, що засвідчує значну евристично-пошукову роботу, проведену С.А.Мочкіним у вітчизняних архівних установах. Разом з тим, документальні збірки, що зберігаються в архівних установах західних областей України, представлені в роботі дещо непропорційно.

Вагому частку джерельної бази роботи склали критично опрацьовані автором збірники документів і матеріалів, видані радянськими, діаспорними й сучасними українськими дослідниками, а також спогади учасників пам'яткоохоронної діяльності (музейних працівників, краєзнавців), регіональна преса. Водночас, на нашу думку, у списку використаних джерел варто було відобразити не суцільну підбірку тієї чи іншої газети за 1944-1965 рр. («Вільна Україна», «Вільне життя», «Закарпатська правда», «Прикарпатська правда», «Радянська Буковина», «Радянська Волинь», «Радянське слово», «Червоний прапор», позиції 31, 32, 236, 339, 342, 343, 344, 393), а конкретне число періодичного видання, на яке робилось посилання.

Виявлені та досліджені дисертантом документи і матеріали дали змогу цілісно охарактеризувати різні аспекти антирелігійної політики радянської влади та долю сакральних пам'яток на території західних областей УРСР, розглянути факти їх нищення, порятунку та охорони, підсумувати втрати, заподіяні сакральній спадщині, встановити роль у цих процесах РСРПЦ і РСРК. Загальний список джерел та літератури, на базі яких написана дисертація, складає 401 позицію.

Для розробки концепції, положень та висновків дисертації автор використав різні методи дослідження, як загальнонаукові, так і спеціальні. Виділимо серед них принципи історизму, об'єктивності, системності і комплексності, цілісності і всебічності, конкретності, методи логічний, діалектичний, періодизації, систематизації та узагальнення, статистично-аналітичний, класифікації, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, синхронний, та ін. С.А.Мочкін послуговується відповідним категоріально-понятійним інструментарієм, властивим для характеристики діяльності партійно-державних органів, зокрема РСРПЦ і РСРК, церковних установ. Зауважимо, що для написання цього підрозділу роботи варто було б розширити спектр використаної літератури.

Вважаємо, що аналіз історіографії, введення до наукового обігу та критичне опрацювання джерельної бази, вміле визначення і застосування методології дослідження дало змогу С.А.Мочкіну вирішити поставлені у роботі завдання і досягти мети кандидатської дисертації.

У другому розділі роботи «Антирелігійна політика радянської влади в західних областях УРСР» проаналізовано зміст антирелігійної політики радянської влади, форми та методи її здійснення, розкрито генезис, основні засади та напрями діяльності РСРПЦ і РСРК в регіоні.

У першому підрозділі («Активізація наступу на релігію і церкву») висвітлено особливості конфесійної політики комуністичної влади упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. у західних областях УРСР. Дослідник дійшов слушного висновку, що ліквідація УАПЦ, УГКЦ, ГКЦ, нищення культових споруд РКЦ та іудейської конфесії здійснювались у руслі «загальносоюзних та загальнореспубліканських тенденцій, набувши найагресивнішого прояву під час антирелігійної кампанії 1958-1964 рр.» (с.81). З іншого боку автор зазначив, що «реалії суспільно-політичного життя СРСР 1943-1944 рр., зокрема необхідність залучення ресурсів православної церкви та її віруючих для перемоги над нацистською Німеччиною, демонстрація оновленого іміджу в очах союзників – все це зумовило появу у

радянської тоталітарної системи оновленого вектору політики щодо РПЦ» (с.82), що покликало до життя утворення РСРПЦ і РСРК. Докладний аналіз функціонування цих структур з нагляду за різними релігійними конфесіями проведено у підрозділі «Діяльність уповноважених Ради у справах Руської [Російської] православної церкви та Ради у справах релігійних культів». Автор констатував, що уповноважені цих структур у центрі і на місцях виступали надійним провідниками політики комуністичної влади, інструментом силового тиску і заборон щодо конфесійних громад, проте аж ніяк не посередниками в діалозі між урядом і релігійними організаціями. На основі аналізу документів С.А.Мочкін з'ясував, що під прикриттям РСРПЦ і РСРК часто діяли працівники МДБ-КДБ, які провадили збір інформації про настрої кліру і мирян для вищого партійного і державного керівництва.

У третьому підрозділі роботи («Вплив антирелігійної політики на сакральні пам'ятки регіону») Сергій Анатолійович висвітлює становище культових пам'яток в означений у дисертації період.

У першому підрозділі «Нищення культових споруд» відстежено зняття з обліку, закриття, руйнування сакральних пам'яток західних областей УРСР. Радянська влада розглядала культові споруди як небезпечні осередки релігійного, непідконтрольного комуністичній ідеології життя, тому намагалася припинити їх діяльність, послуговуючись будь-якими приводами і засобами. Після зняття з обліку релігійні об'єкти часто руйнувалися, або «перепрофільовувались» – ставали складами колгоспів, радгоспів, торговельних організацій, військових частин, крамницями, млинами, заводськими цехами, електростанціями, гаражами, автомайстернями, будинками культури, клубами, бібліотеками, кінотеатрами, сільрадами, кав'ярнями, концертними (органними) залами, дитсадками або яслами, палацами молоді, медпунктами, онко- та поліклініками, виправно-трудовими колоніями, музеями (атеїзму, природи, краєзнавчими), архівами, відділеннями космічних досліджень, використовувались як квартири, передавались школам в якості майстерень, спортзалів; на базі монастирських

комплексів відкривались училища, школи-інтернати, дитячі будинки, лікарні. Як апогей владного цинізму можуть слугувати приклади з використанням культових споруд в якості конюшень, лазень і громадських туалетів (с.110, 142). На жаль, автор не наводить узагальнених статистичних даних стосовно закриття і нищення культових споруд, зауважуючи, що «вони надалі потребують певного уточнення» (с.145). Другий параграф третього розділу («Порятунок, збереження та охорона уцілілої сакральної спадщини») присвячений пам'яткоохоронній діяльності окремих державних структур, працівників музеїних закладів, громадськості. Як стверджує автор, завдяки їх зусиллям вдалося зберегти частину нерухомих і рухомих сакральних пам'яток: на цьому заважили звернення до вищих органів влади, протестні акції на місцях, проведення експедицій і формування музеїних колекцій (зокрема, й таким неординарним способом як замурування церковних старожитностей в одній з музеїних кімнат – с.156), подвижництво і авторитет діячів культури – Б.Возницького, І.Гончара, та ін. Водночас, існуюча в УРСР система охорони культурної спадщини виявилась безсилою проти брутальної антицерковної кампанії 1958-1964 рр.

На основі узагальнення матеріалів, викладених у дисертації, Сергій Анатолійович Мочкін логічно обґрунтував висновки дослідження (с.172-177). Робота містить додатки – документи, що зберігаються у державних архівах Волинської, Львівської, Рівненської, Чернівецької областей, які віддзеркалюють окремі положення дисертаційної роботи.

Текст дисертації, її основні положення та висновки відповідають викладу матеріалу в авторефераті. Сімнадцять публікацій дослідника, шість з яких у наукових фахових виданнях, у тому числі чотири (одна – за кордоном) – у часописах, котрі входять до наукометричних баз, участь у п'ятнадцяти наукових конференціях різного рівня (міжнародних, всеукраїнських, регіональних), у т. ч. в дванадцяти – очна, засвідчуєть наукову зрілість автора.

Все вище сказане дає підставу зробити висновок, що у дисертаційному дослідженні Сергія Анатолійовича Мочкіна глибоко проаналізовано стан сакральних пам'яток у західних областях УРСР в умовах антирелігійної політики радянської влади 1940-х-1960-х рр., масштаб нищення культових споруд, втрати, а також досвід порятунку та збереження української сакральної спадщини. Вважаємо, що мета і завдання роботи досягнуті, а її результати мають вагоме теоретичне і практичне значення.

Не применшуючи заслуг автора у розкритті теми, наголосимо на таких побажаннях та зауваженнях:

1. Текст другого розділу роботи опертий переважно на історичну літературу, містить незначну кількість відсилок до джерельної бази. Натомість реконструкція, здійснена у третьому розділі, побудована головним чином на першоджерелах, дещо переобтяжена фактами і цифровим матеріалом, який можна було внести в додатки, систематизувавши там, зокрема, повоєнні втрати сакральної спадщини у західних областях УРСР.

2. На нашу думку, у дисертаційному дослідженні варто було б окремо зупинитись на з'ясуванні ролі органів МДБ-КДБ у відновленні діяльності РПЦ, ліквідації УАПЦ, УГКЦ, ГКЦ на Закарпатті, керівництві та маніпулюванні РСРПЦ і РСРК, проведенні антицерковної кампанії 1958-1964 рр. Необхідний матеріал для написання такого сюжету можна було б почерпнути з Галузевого державного архіву СБУ, видань «Реабілітовані історією», праць Д.Веденеєва, О.Лисенка, та ін.

3. У дисертаційному дослідженні зустрічаються описки у написанні назв населених пунктів – сіл Білашів (с.90), Михалківці, Лючин, Новородчиші, Перевередів, Яловичі, Вичавки, Вовничі (с.120), Орестів, Люхча (с.121), Острожецький район названо Острозьким (с. 90); допущено стилістичні помилки – «політика [системи]» (с.55), «ЦК радянського комсомолу» (с.66), «широке поширення» (с.78), «невихід сільських колгоспів на роботу» (с.171), тощо.

Однак, ці окремі зауваження не знижують наукового рівня дисертаційного дослідження Сергія Анатолійовича Мочкіна «Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років» і можуть розглядатися як побажання на перспективу подальшої роботи. В цілому дисертація виконана на високому науковому рівні і заслуговує позитивної оцінки.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що опонована дисертація є комплексним, самостійним дослідженням, що має теоретичне і практичне значення, відповідає вимогам п. 11, 12, 13 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 24 липня 2013 р. № 567 щодо кандидатських дисертацій, а її автор Сергій Анатолійович Мочкін заслуговує присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України в галузі знань – 03 Гуманітарні науки.

Офіційний опонент
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії ПВНЗ
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука».....*Жив'юк*.....А.А. Жив'юк

Шапка *Жив'юк* А.А.

Науковий відділ університету
Міжнародного економіко-
гуманітарного університету

Імені академіка Степана Дем'янчука

Жив'юк А.А.